

HADİS RİVAYETİ ÜZERİNE FELSEFİ NOTLAR

Burhanettin TATAR*

Öz

Bu yazımızda genel bir rivayet felsefesinin oluşumu için ele alınması gereken bir soruya odaklanacağız: Hadis rivayeti ne tür bir fenomendir? Bu fenomen içinde yer alan temel unsurlar nelerdir? Bu sorular karşısında ileri süreceğimiz temel tezimiz şudur: Hadis rivayeti, asla geçmişe ait bir şeyin olduğu gibi günümüze erişmesi ya da getirilmesi değildir. Aksine hadis rivayeti geçmişin dönüşerek ve mevcut anı dönüştürerek günümüze gelmesi durumudur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Rivayet, Kuşku ve Güven Skalası, Üst-Metin, Okur.

Some Philosophical Remarks on Narrating Hadith

Abstract

This paper will focus on the following questions, which call for a detailed discussion in order to develop a general philosophy of narration of hadiths: What sort of phenomenon is hadith narration? What are the basic elements within this phenomenon? This paper will claim that narration of hadith is not an event of bringing something from past to the present. Rather, it is the event of transformation of present through past which reveals itself from ever-changing perspectives.

Keywords: Hadith, Narration, Scale of trust and suspicion, Meta-text, Reader.

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü İslam Felsefesi Anabilim Dalı, burhantatar@hotmail.com

Hadis rivayeti, ister sahih ister uydurma olsun, dini ve tarihsel boyutlarıyla bir ‘görme’ ve ‘gösterme’ faaliyeti olarak günümüze değin etkinliğini sürdürmüştür. O bir taraftan Müslümanların dünyayı ve olayları ‘görme biçimi’ olarak hakikat iddiasını sürdürürken, diğer taraftan --sahihlik testine maruz kaldığı sürece—tarihsel bilgi nesnesi olarak üzerinde analiz yapılan yani ‘gösterilen’ bir fenomendir. Bir başka deyişle, hadis rivayeti ‘kendisinden hareketle dünyayı görme’ noktasında güven ve ‘bir inceleme nesnesi olarak karşımızda konumlandırma’ esnasında kuşku konusu olarak iki zıt yaklaşıma maruz kalan kritik bir fenomendir.

Bu fenomenin kritikliği, kuşku ve güven skalası üzerinde konumlandırılma eylemi esnasında sadece rivayetin değil aynı zamanda din (İslam) dediğimiz gerçeklik alanının da bir şekilde etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. Yani bir rivayetin kuşku ve güven skalası üzerinde edineceği nokta, aynı zamanda bu skalaya göre hayatını biçimlendirmeye çalışan Müslümanların din anlayışını ve kaderini de bir ölçüde etkilemektedir. Bu yüzden hadis rivayeti, salt tarihsel bir fenomen olmayıp varoluşsal boyutlara da sahiptir.

14 | db

Hadis rivayetinin ‘kuşku’ (gösterme) ve ‘güven’ (görme) konusu olarak ele alınması daha ziyade fıkhi, kelami yaklaşımlarda ve hadis araştırmalarında ortaya çıkan bir durumdur. Ne var ki, hadis rivayetinin her iki yaklaşımın ötesinde felsefi bir sorun olarak analize tabi tutulması –görebildiğimiz kadarıyla—henüz gerçekleşmemiştir. Kanaatimizce hadis rivayeti güven ve kuşku skalasının ötesinde, İslam toplumlarında muhayyilenin gücü, dilin gerçeklik alanını şekillendirmedeki rolü, algıların biçimlendirilmesi noktasında siyasi maske üretimi, Müslümanların mitsel düşünce ile bağlantısı, realistik ve ütopyik düşünme tarzlarının ifşası, Müslümanların gerçeklik tasavvuru, sinema film senaryosu gibi pek çok açıdan ele alınmayı hak etmektedir. Bu tür çalışmaların yapılmaya başlanması aynı zamanda İslam düşüncesinde genel bir rivayet felsefesinin teşekkülünü de mümkün kılacaktır.

Bu noktada şimdiden sorulması mümkün görünen en genel sorulardan biri şu olabilir: Tarihsel süreçte Müslümanların genel bir rivayet felsefesi ya da bilinci olmuş mudur? Yani ister sahih ister uydurma olsun, Müslümanların hadis rivayet fenomenine bakışlarını belirleyen genel bir ilke ya da perspektif söz konusu mudur? Yoksa, böylesi bir felsefi perspektif söz konusu olmadığı için, hadis rivayeti fenomeni büyük oranda Müslümanların bilinç altında du-

ran ve onları kontrolsüzce etkileyen bir tarihsel otorite olarak mı kalmıştır? Zira 'otorite' kelimesi genel olarak henüz derinlikli (reflektif) düşünme eylemi gerçekleşmeden bizi bir eyleme sevk eden, bize bir şeyi işaret eden ve tam da bu yüzden bizden gizli kalan bir ön-belirleme ve yönlendirme etkinliğini gösterir.

Bu yazımızda yukarıdaki soruların tartışılabilmesi için öncelikli olarak ele alınması gereken bir soruya odaklanacağız: Hadis rivayeti ne tür bir fenomendir? Bu fenomen içinde yer alan temel unsurlar nelerdir? Bu sorular karşısında ileri süreceğimiz temel tezimiz şudur: Hadis rivayeti, asla geçmişe ait bir şeyin olduğu gibi günümüze erişmesi ya da getirilmesi değildir. Aksine hadis rivayeti geçmişin dönüşerek ve mevcut anı dönüştürerek günümüze gelmesi durumudur.

Hadis rivayeti, genel olarak rivayet fenomeninin en temel özelliklerini kendisinde barındırır. O da şimdi-burada olmayan bir gerçeklik ya da gerçeklik iddiasının, dil aracılığıyla mevcut anda yeniden üretimidir. Buna göre, her bir rivayet bir taraftan şimdi-burada olmayan bir şeye işaret ederken, diğer taraftan onu şimdi-burada temsil eder. Rivayetin bizi aynı anda hem kendi dışına hem de kendi içine (metne) yönlendirmesi geçmiş ve şimdi arasında hem bir boşluk ya da mesafeyi hem de bu mesafenin aşılmasını gündeme getirir. Dolayısıyla rivayet varlığını zamansal-mekansal boşluk ya da mesafeye borçluyken, kendi metni ya da hakikat iddiası aracılığıyla bu boşluk ya da mesafeyi aşma eylemini gerçekleştirir.

Burada ilginç olan husus, bir rivayetin geçmişe 'olduğu şekliyle' işaret ettiğine dair okurda bir izlenim uyandırırken, bunu kendi temsil eylemi içinde gerçekleştirmesidir. Oysa açıkça fark edilebilecek şey, her bir rivayetin geçmişi olduğu gibi mevcut ana taşınması değil, onu şimdi-burada yeniden üretmesi yani çoğaltmasıdır. Dolayısıyla hadis rivayeti öncelikle geçmişin ya da şimdi-burada olmayan bir şeyin anlam ve etki açısından çoğaltılması, artırılması yani geçmişin şimdi-burada çoğaltılmasıdır. Bir başka deyişle, hadis rivayeti geçmişi bir yönüyle kendisinde muhafaza ederken diğer açıdan --geçmişin günümüze erişmesi anlamında-- geçmişin aşılmasıdır. Felsefi ifadeyle, rivayet, geçmişin kendi arızı (gelip geçici) boyutlarından sıyrılarak muhtevası ya da anlamı (dolayısıyla etkisi açısından) günümüze erişmesi durumudur. Bu yüzden hadis rivayeti, geçmişin mevcut ortama uyum sağlayacak şekilde dönüşebilir boyutlarıyla günümüze gelmesi durumudur.

Her bir rivayetin bir dilsel birim ve dilsel aktarım hadisesi olduğunu dikkate aldığımızda, sonuçta dilin geçmişe ait bir gerçekliğin sadece dilsel boyutunu kendi içinde taşıma gücüne atıf yaptığımız daha iyi fark edilebilir. Bu yüzden hadis rivayeti, varlığını şimdi-burada olmayan bir gerçeklikle aramızdaki boşluk ya da mesafeye borçluyken, aynı zamanda bu boşluğun aşılmasını mümkün kılan dili çoğaltır. Bir başka ifadeyle, rivayet kendi dışına işaret ederken ve kendi dışındaki bir hususu kendisinde temsil ederken her halükarda dil içindedir ve asla dilin sınırlarını aşamaz. Ancak burada ‘dil’ derken salt kelimeleri veya gramer kurallarını kastetmiyoruz. Aksine bir şeylerin bize konuşabilmesine, erişebilmesine ve söylediği şeylerin bizim için anlamlı hale gelmesine atıf yapıyoruz.

Bu yüzden hadis rivayeti geçmişin şimdi-burada bize konuşabilmesi, bizimle söyleşmesi ve bize anlamlı gelecek bir hakikat iddiasını sürdürme çabasıdır. Dolayısıyla bir hadis rivayetinden bahsettiğimiz anda zaten bize erişmiş ve bizce anlaşılmuş bir tarihsel olaydan söz ediyoruz demektir. Bu sözün bir tarihsel ve dini gerçekliği gösterip göstermediği ve onu temsil edip etmediği sorunu yalnızca bu söyleşinin bir boyutudur. Bir rivayeti ‘uydurma’ diye nitelendirdiğimizde hala bu söyleşiyi sürdürmüş oluruz.

Geldiğimiz nokta, hadis rivayetiyle ilgili bir temel hususun daha açıkça kavranmasına fırsat verebilecektir. Her ne kadar her bir hadis rivayeti Hz. Peygamber’e atfen aktarılsa da, onu hadis haline getiren husus, o metnin Hz. Peygamber kadar diğer insanlarca da söyleniyor ve aktarılıyor oluşudur. Yani ‘diğer insanlar’ bir hadis rivayeti için arızı değil, asli unsurlardır. Bu yüzden şu ayrımı yapmak yararlı olabilir: Hz. Peygamber’in bir sözü söylemesi veya bir eylemi gerçekleştirilmesi zamansal bir husustur. O sözü tarihsel yapan, o sözün tarih içinde etkinlik kazanmasına yol açan diğer insanların onu söylüyor ve aktarıyor oluşudur. Dolayısıyla bir hadis rivayetinden söz ettiğimizde, ilk elde atıf yaptığımız husus o sözün Hz. Peygamber’e aidiyet sorunundan önce diğer insanlarca aktarılıyor oluş gerçeğidir.

Bu durum rivayet fenomeninin hassas bir noktasına yönelmemizi gerektirmektedir. Hiçbir rivayet, geçmişteki bir olayın veya gerçekliğin ‘zamansal ve mekansal haliyle kendisine’ geri götürmemektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere, rivayetin yapabildiği şey, bir tarihsel gerçekliğin ya da gerçeklik iddiasının dil içinde taşınabilir boyutuyla bizi yüzleştirmektir. Dolayısıyla rivayet fenomeni, bizi

kendi arka-planı değil, kendisinde barındırdığı şeyle baş başa bırakır. Yani rivayet hala rivayet içinde yüzleştığımız şeyle karşılaşmanın zeminini oluşturur. Bu nedenle rivayet, tabiri caizse, zemini olmayan zemindir. İsnad ve metin tenkitleriyle yapılan şey, bir rivayetin gerisine veya arka-planına gitmek değil, sadece onu diğer hadis veya tarihsel rivayetlerle birlikte ele alma yani farklı rivayetleri bir araya getirerek daha geniş bir zeminde ve farklı perspektifler arasında hareket etme çabasıdır.

Farklı rivayetler aracılığıyla oluşan geniş zeminde rivayetler arası bağlantıları yapan, modern teknik tabirle ‘okur’ yani rivayetleri anlayan-yorumlayan kişidir. Buna göre, her bir hadis rivayeti bizi sadece kendi muhtevası (metni) yani hakikat iddiasıyla yüzleştirmez aynı zamanda bizi kendisiyle diğer rivayetler arasında bağlantı kurmaya zorlar. Ve bu bağlantılar yalnızca rivayetlerin kendi arasında değil, aynı zamanda okurun kendi dünyasıyla rivayet arasında da kurulur. Sonuçta geçmişin rivayet aracılığıyla şimdi-burada yeniden varolması aynı zamanda okurun rivayetlerle kendi zamanı ve mekanı arasında kurduğu bağlarla mümkün olur. ‘Bağ kurmak’, anlam üretimi olduğu için, her bir hadis rivayeti aynı zamanda okurun bir şekilde katkıda bulunduğu bir anlam üretimine dönüşür.

db | 17

Okurun rivayetin anlamına yaptığı katkı, zaten rivayetin fiili şemasında da bir şekilde fark edilebilir. Her ne kadar hadis rivayetin ilk (orijinal) şeması ‘Hz. Peygamber→hadis→ashab’ şeklinde olsa da rivayetlerin aktarımı esnasında bu şema ‘ravi→rivayet metni→raviyi dinleyen (kendisine rivayet edilen okur)’ şeklini almaktadır. İlk bakışta teknik tabirle ‘okur’ (rivayeti dinleyen şahıs), ravi ve rivayet metni karşısında pasif gibi görünse de, dikkatlice bakıldığında durum daha farklı görünmektedir. Zira her bir hadis rivayetin en esaslı sorunlarından biri rivayet metnine eklenen ‘Rasulullah dedi’ (Kale Rasulullah) veya bu düzlemde yer alan benzeri ifadelerle rivayet metni arasındaki ilişkidir.

Şayet rivayet metnini ‘asıl metin’ veya ‘zemin metin’ diye adlandıracak olursak, bu durumda ‘Kale Rasulullah’ ifadesini ‘üst-metin’ diye adlandırmak mümkün görünmektedir. Her bir rivayet metni, ‘hadis’ kategorisi veya türü (genre) içinde yer alabilmek için zorunlu olarak Hz. Peygamber’e bir referansta bulunacağı için üst-metin (Kale Rasulullah) ile ana-metin arasında bir şekilde özne-yüklem ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Zira hadis metni her zaman Hz. Peygamber’in dini boyutu olan konuşmasına veya bir eylemine refe-

ransta bulunduğu için bir ‘eylem’i temsil eder. Bu durumda ‘Kale Rasulullah’ şeklindeki üst-metin bu eylemin ‘öznesi’ni temsil etmektedir. Hadis bilimleri içinde şekillenen isnad ve metin eleştirisi, söz konusu özne ve yüklem arasındaki ‘bağ’ın tarihsel gerçekliğini ortaya çıkarmaya odaklıdır. Türkçe ‘dır, dir’ ve İngilizce ‘is, are’ şeklinde dile getirilen ve özne ile yüklem arasında kurulan bağın gerçekliğini ilgilendiren sorun, hadis bilimlerinin en temel sorunu olagelmıştır.

‘Deniz dalgalıdır’ şeklindeki bir cümlede ‘deniz’ ve ‘dalgalı oluş’ arasında ‘dır’ ilavesiyle kurulan ve gerçekten denizin dalgalı olduğu iddiasını sürdüren bağa benzer şekilde, her bir rivayet metni Hz. Peygamber’in bir eylemine ya da konuşma faaliyetine dair hakikat iddiasında bulunur. Ancak hadis rivayetlerinde özneyi temsil eden üst metin (Kale Rasulullah) ifadesi, farklı bağlamlarda farklı özne tasarımına yol açmaktadır. Sözelimi, isnad tenkidi esnasında özne, ‘biyografik-tarihsel özne’dir. Oysa metin tenkidi söz konusu olduğunda ‘Kale Rasulullah’ ifadesiyle temsil edilen özne ‘mantıksal özne’dir. Yani rivayet metinleri arasındaki mantıksal-dilsel-tarihsel tutarlılığı temsil eden ve tutarlılığın temel referansı olarak tasarımılanan soyut bir öznedir. Hakeza, fıkhi ve kelami bağlamda aynı üst-metin ‘kural koyucu özne’ tasarımını temsil etmeye başlamaktadır. O, sosyolojik açıdan, ‘karizmatik özne’, psikolojik açıdan ‘psikolojik özne’yi temsil etmeye başlar. Kısacası, hadis rivayetlerinin başında yer alan üst-metin (Kale Rasulullah), asla tamamen aynı özne tasarımını temsil etmez.

18 | db

Felsefi sorun ise, bu noktadan itibaren karşımıza çıkmaya başlamaktadır. Hiçbir ‘özne’, yüklem olmadan kendi başına kavranabilir bir gerçeklik halini alamaz. Daha açık deyişle, her ne kadar özne, yüklem temel referansı olsa da, hala anlam kazanabilmek için yüklem muhtaçtır. ‘Deniz’ şeklinde bir özne, anlam kazanabilmek için yüklem olarak dikkate alınabilecek sınırsızca eyleme ihtiyaç duyar. Bu eylemler sayesinde deniz kelimesi ‘Karadeniz’, ‘Akdeniz’, ‘Ölüdeniz’ gibi fark edilebilir bir gerçekliğe dönüşür. Benzer şekilde ‘Hz. Peygamber dedi ki’ şeklinde dile getirilen özne, ancak peygamberlik eylemi ya da yüklemi aracılığıyla anlam kazanmaktadır. Her bir hadis rivayeti yani Hz. Peygamber’e atfen ortaya çıkan her bir rivayet, Hz. Peygamber’in eylem ya da yüklemelerini temsil iddiasıyla ortaya çıktığı için, özne-yüklem ilişkisi köklü bir soruna dönüşmektedir.

Bu köklü sorunu şu şekilde dile getirmek mümkündür: Şayet eylem ya da yüklem olmaksızın özne kendi başına kavranabilir bir şey değilse, bu durumda her bir hadis rivayet metninde yer alan 'Kale Rasulullah' ifadesi (üst metin) ile rivayet metni arasında bir tür kısır döngü ortaya çıkmıyor mu? Zira bir rivayet metni hadis kategorisine girebilmek için 'Hz. Peygamber dedi ki' üst metnine muhtaçtır. Ancak bu üst metnin temsil ettiği Hz. Peygamber (özne) anlaşılır hale gelebilmek için rivayet metnine muhtaçtır. Bir başka deyişle, asla rivayet metinlerinden bağımsız olarak 'Kale Rasulullah' ifadesi anlam kazanamaz ve üst-metin haline gelemez. Ancak bu üst metin olmaksızın bir rivayet metni dini ve tarihsel anlam kazanamaz.

İşte yukarıda değindiğimiz 'okur' yani kendisine rivayet edilen şahsın anlam üretimindeki aktif rolü burada iyice belirginleşmeye başlar. Zira söz konusu özne (üst metin) ve yüklem (ana metin) arasındaki bağı kuran veya bu bağın gerçekliğini sorgulayan okurdur; ve okur sayesinde söz konusu kısır döngü belli oranda aşılır. Daha açık deyişle, her bir hadis rivayet hadisesinde okur her zaman 'Kale Rasulullah' şeklindeki öznenin temsili veya üst metin ile rivayetinin ana metni arasında yer alır. Böylece yukarıdaki şema en sonunda özne (üst metin, Kale Rasulullah) →okur (rivayet edilen kişi) →rivayet metni formunu alır.

db | 19

Okur sayesinde özne ve yüklem arasındaki bağ, aynı zamanda okurun diğer hadis rivayetleri ve tarihsel bilgisiyle, daha genel olarak ait olduğu rivayet geleneğiyle ilişkisine bağlı olarak kurulduğu veya reddedildiği için, her zaman hadis rivayeti okurun kurgusunu (tasarım ve muhayyilesini) gerektirir. Dolayısıyla hadis rivayetinin anlam kazanmasında okurun tasarım (bağ kurma gücü) ve muhayyilesi kritik önem arz etmektedir. Zira okurun özneyi (Hz. Peygamber'i) ve onun eylem ya da yüklem (rivayet metnini) anlaması onun bu özne ve yüklem dair tasarımlama gücü ile gerçekleşir. Nasıl ki 'daire' kelimesini, muhayyilemizde daire çizdiğimiz sürece anlayabiliyorsak, Hz. Peygamber ve onun her hangi bir eylemini de, ancak tasarımılabildiğimiz kadarıyla anlama imkanına sahip olmaktadır.

Sonuçta, söz konusu muhayyile ve tasarımlama gücü tarihsel, kültürel olarak şekillenen bir süreç olduğu için, her bir hadis rivayeti orijinal zaman ve mekanını aşır farklı zaman ve mekanlara ulaşırken hem söz konusu kültürel-tarihsel muhayyile ve tasarımlama

gücüne göre değişime uğrar hem de bu muhayyileyi dönüştürür. Bu nedenle asla hadis rivayetleri, geçmişte vuku bulan bir gerçekliğin anlamının olduğu şekliyle daha sonraki nesillere aktarımı değildir. Aksine okurun özne ve yüklem arasında aktif rol alması sayesinde üst ve ana (zemin) metinler arasında fiili bağ kurulabildiği ve bu esnada okurun muhayyilesi sayesinde farklı rivayetler ve tarihsel bilgiler arasında bağ kurulabildiği için rivayet fenomeni, gerçek anlamda tarihsel ve dini bir fenomen haline gelir. Yani her bir okura bireysel olarak erişebilen ve onunla söyleşme ortamının oluşumuna katkıda bulunan bir etki alanını oluşturur.

